

RECENZJE

Paul DREYFUS, *Święty Paweł. Reporter na tropach Apostoła* (przekład M. Wojciechowski), Częstochowa: Święty Paweł 2002, ss. 432.

Bibliografia dotycząca świętego Pawła jest bardzo obszerna, także w języku polskim powstaje wiele pozycji, które zarówno ukazują jego sylwetkę i czasy, w których żył, jak też omawiają wiele zagadnień z zakresu jego piśmiennictwa. Przypomnijmy, iż na polskim rynku ukazała się w roku 1947 (drugie wydanie w 1953) bardzo obszerna monografia naszego wybitnego znawcy problematyki Pawłowej, Eugeniusza Dąbrowskiego, zatytułowana *Dzieje Pawła z Tarsu*. Kolejną pozycją z tej dziedziny stała się monografia K. Romaniuka z roku 1982 pod tytułem *Święty Paweł- życie i dzieło*. Należy także z uznaniem przyjąć fakt, iż w 2001 Wydawnictwo „M” wydało monografię dziejów i piśmiennictwa Pawła autorstwa Joachima Gnilki (w przekładzie W. Szymony), zatytułowaną *Paweł z Tarsu*. Do najnowszych pozycji należy zaliczyć dwie prace W. Rakocego. Pierwsza ukazała się w 1997 roku pod tytułem *Paweł Apostoł Żydów i pogan. Łukaszowy obraz powstania i rozwoju Pawłowych wspólnot*. Najnowsza pozycja tego autora to wydana w 2003 roku praca *Paweł Apostoł. Chronologia życia i pism*.

W 2002 roku staraniem wydawnictwa świętego Pawła, ukazała się kolejna pozycja monograficzna. Tym razem nie napisał jej biblista, ale znany francuski dziennikarz. Paul Dreyfus, bo o nim tu mowa, postanowił podążać śladami swego wielkiego imiennika i opisać jego dzieje. W 1984 roku rozpoczął swoją pięcioletnią wędrówkę, której owocem stała się ta niezwykła praca. Nadał jej tytuł *Saint Paul. Un grand reporter sur les traces de l'Apôtre*. Na język polski przełożył ją polski biblista, Michał Wojciechowski, nadając jej tytuł *Święty Paweł. Reporter na tropach Apostoła*. Bardzo interesujące jest osobiste wyznanie Autora, kiedy mówi o swoich wahaniach dotyczących realizacji tego zamiaru. Ich powodem była świadomość trudności w stawieniu czoła temu niezwykle trudnemu zadaniu z uwagi na kilkutysięczny zbiór artykułów, książek, albumów i broszur, poświęcony Pawłowi. Po co zatem kolejna? Autor miał świadomość, że nie jest ani teologiem, ani biblistą, ale jest, jak to sam o sobie zwykł mawiać, „z zawodu płatnym włóczykijem” (s.9). Przekonany jednak przez pewnego francuskiego biskupa, zdecydował się na to niezwykle przedsięwzięcie. Ta książka stała się jego osobistym spotkaniem z Apostołem pogan i Żydów. Aby Go poznać i doświadczyć, przebył tysiące kilometrów przez Turcję, Syrię, Izrael, Cypr, Krete, Grecję, Wyspy Egejskie, Malte, Sycylię i Włochy. Był wszędzie tam, gdzie dwa tysiące lat wcześniej wędrował jego wielki Patron. Rozmawiał z wieloma ludźmi, dla których żywa była jeszcze pamięć o Apostole. Spotykał się z wieloma różnorodnymi tradycjami, związanymi z Jego osobą. Zgłębił kulturę tych miejsc i oczywiście przekopał setki publikacji na ten temat. I tak zrodziła się piękna opowieść o życiu człowieka, który „stał się Azjatą z punktu widzenia zamieszkania, Izraelitą pod względem korzeni rodzinnych, Hebrajczykiem po praprzodkach, Żydem z religii, Grekiem z języka i Rzymianinem z obywatelstwa” (s. 24).

W opracowaniu Dreyfusa zwraca uwagę przede wszystkim kompetencja autora. Świadczy o tym, z jednej strony, jego dogłębne przygotowanie i znajomość tematu, z drugiej zaś strony, osobiste zaangażowanie i dziennikarska dociekliwość. Niezmiernie pomocna w lekturze jest żywotność i barwność języka, za pomocą którego stara się skutecznie oddać fenomen pracy i życia Apostoła. Dziennikarska dociekliwość w badaniu szczegółów połączona z głęboką wiarą i podziwem dla charyzmatu Pawła, staje się właściwym fundamentem dla rzetelności przedstawionych faktów. Czytając tę pracę nie można oprzeć się przekonaniu, że mamy do czynienia z połączeniem żmudnej, aczkolwiek fascynującej pracy badacza dziejów, oraz wrażliwości obserwatora, stojącego się uczniem Apostoła narodów.

Dreyfus podchodzi do problematyki chronologicznie. Najpierw ukazuje klimat, w którym wzrastał Paweł (podaje przy tym wiele istotnych szczegółów z jego życia), omawia czas jego wychowania i wzrastania. Zapoznaje nas także z wieloma cennymi informacjami dotyczącymi kultu, religii i zwyczajów żydowskich (dużo miejsca poświęca szkole żydowskiej, Jerozolimie i świątyni). Jego Paweł jawi się jako pełen entuzjazmu rabin, kochający Księgę i Tradycję swojego narodu. Kolejnym wydarzeniem jest to, co miało miejsce pod Damaszkiem. W tym miejscu Dreyfus także wskazuje na niezwykłą wiarę Pawła, kiedy stwierdza, że „odkrywając nagle Tego, którego przepowiadali prorocy i decydując się pójść Jego śladami, syn Izraela nie zmienia drogi. Idzie dalej tą samą. I jest to droga w górę” (s. 78). Autor książki wiernie podąża śladami Dziejów Apostolskich, ale także uzupełnia te dane wypowiedziami Pawła, zawartymi w jego listach. Wydobywa z nich wiele historycznych aluzji do wydarzeń z życia Apostoła, podejmuje także próbę interpretacji zaistniałych problemów w gminach, do których adresowane są listy. Z uwagi na to, że nie jest biblistą, ten fakt wydaje się bardzo znaczącym wkładem autora w to dzieło. Choć trzeba przyznać, że robi to dość pobieżnie, co oczywiście staje się pewnym mankamentem. Bardzo interesujące jest natomiast summariusium na temat piśmienictwa Pawła, krótkie jak przystało na styl dziennikarski, ale zawierające istotne informacje o stylu, języku i tematyce listów (ss. 242-248). Cenny jest także jego głos w kwestii autorstwa listów, trafnie, dodajmy, uzupełniony przez tłumacza książki (s. 243-244). Na uwagę zasługuje interpretacja autora okresu z życia Pawła, o którym wiemy najmniej. Chodzi o czas po wydarzeniu pod Damaszkiem. Są to „lata ciszy”, w czasie których rozbrzmiewa w sercu Pawła głos jego Mistrza. Dreyfus nazywa ten czas „milczącą wytrwałością” (ss. 110-114). Omawiając kolejne podróże Apostoła, autor przedstawia ze szczególną starannością środowisko i kulturę miejsc, do których podróżował Paweł.

Książka składa się z siedmiu części, które ułożone są w porządku chronologicznym. Pierwsza część, *Wzorowy młody Żyd* (ss. 13-90), ukazuje Pawła jako spadkobiercę wiary swojego narodu, ale jednocześnie człowieka żyjącego na pograniczu dwóch światów: żydowskiego i greckiego. W części drugiej, *Drogi Pańskie* (ss. 91-134), relacjonuje wydarzenie Damaszku i śledzi pierwsze kroki Pawła-chrześcjanina. Część trzecia, *Na drogach Azji Mniejszej* (ss. 135-180), omawia pierwszą podróż misyjną Apostoła. Kolejne części, czwarta, *Kurs na Zachód* (ss. 181-254) oraz piąta, *Na greckich brzegach* (ss. 255-304), relacjonują misję Pawła w czasie drugiej i trzeciej jego wyprawy. Część szósta, *Ku Rzymowi* (ss. 305-356), podejmuje próbę towarzyszenia Pawłowi w czasie jego ostatniej wyprawy, do Rzymu, zaś ostatnia, siódma część, *Aż do kresu* (ss. 357-412), opowiada o ostatnich latach życia Pawła, starając się zinterpretować te fakty, o których milczą Dziej Apostolskie.

Cennym uzupełnieniem tej monografii jest bardzo dokładna tablica chronologiczna, ukazująca życie Pawła na tle wydarzeń w Izraelu, Cesarstwie Rzymskim, a także Kościoła pierwszego wieku (ss. 415-423). Cieszy także fakt dołączenia do tekstu kolorowych map z podróżami Apostoła (wklejka pomiędzy stronami 336 i 337). Cennym uzupełnieniem książki jest także krótka bibliografia (ss. 425-426).

Czytając tę, jakże cenna pozycję, można sporządzić dokładny przebieg życia i działalności misyjnej Pawła, nawet z najdrobniejszymi szczegółami. Książka ta stanowi niezwykle ważne uzupełnienie dotychczasowej literatury. Chociaż ma znamiona literatury popularnonaukowej, można ją polecić jako lekturę także dla specjalistów.

Na koniec wypada podkreślić jeszcze jeden fakt: wydawnictwo świętego Pawła zatroszczyło się o piękne wydanie tej pozycji i o jej dobrą szatę graficzną.

Ks. Krzysztof SIWEK

Avery DULLES, *Blask wiary. Wizja teologiczna Jana Pawła II*, tł: Aneta Nowak, Kraków: Wyd. WAM 2003, ss. 315.

W zeszłym roku ukazało się pierwsze do wielu lat polskie tłumaczenie książki Kard. Avery Dullesa SJ. *Blask wiary* to jedno z tych niewielu dzieł wybitnego amerykańskiego teologa, które doczekały się przekładu na nasz język. Wydanie tej książki zbiegło się z nadaniem jej autorowi doktoratu *honoris causa* przez PWTW.

Tym razem Avery Dulles nie poświęca swoich przemyśleń tematowi, ale osobie – Janowi Pawłowi II i jego refleksji teologicznej. Celem tej pracy, powstałej jako rezultat wielu wykładów i artykułów, było przybliżenie słuchaczom i czytelnikom Dullesa myśli Ojca Świętego, a także zaprezentowanie Papieża jako teologa.

Książka, podobnie jak wszystko, co wychodzi spod pióra A. Dullesa, charakteryzuje się niezwykle uporządkowanym przekazem treści oraz przejrzystością układu. Każdemu rozdziałowi towarzyszą oddzielone na końcu wnioski. Szkoda jednak, że dzieło o znacznych walorach merytorycznych nie zostało wydane w dostatecznie staranny sposób, a o przenoszeniu i pisowni wyrazów decydował dość swobodnie nierozumny komputer, a nie zasady polskiej ortografii.

Autor prowadzi systematyczną analizę kolejnych wątków teologii Jana Pawła II. Zastrzega przy tym, że podejmując się tego zadania, zetknął się z problemem ogromnego bogactwa tematyki zajmującej wypowiedzi Papieża. Z tego wielkiego dorobku wybrał jedynie pewne, istotne i charakterystyczne zagadnienia i te omawia. Amerykański teolog przypomina dzieła Karola Wojtyły powstałe przed wyborem na Stolicę Piotrową, ukazuje też jego poglądy filozoficzne. Zestawia je z myślą zawartą w późniejszym nauczaniu papieskim. Przedstawiona w trzynastu rozdziałach teologia nie stanowi bynajmniej zwykłego przeglądu encyklik, listów i adhortacji. Jest uporządkowaną próbą wydobywania z nich personalizmu Karola Wojtyły. Dulles stara się odkryć w oficjalnych dokumentach i przemówieniach to, co jest naznaczone specyficznym, oryginalnym sposobem myślenia Jana Pawła II. Nawiązuje przy tym do dokumentów Soboru Watykańskiego II, a szczególnie do konstytucji *Gaudium et spes*, przypominając dwadzieścia trzy interwencje kardynała Wojtyły przy opracowywaniu tekstów soborowych. Rezygnuje natomiast z porównywania wypowiedzi Ojca Świętego z poglądami innych teologów, ponieważ Jan Paweł II nie ma stylu prowadzenia polemik, ani też nie wskazuje na ewentualne źródła sformułowań.

Avery Dulles skupia się na tych zagadnieniach, poruszanych przez Papieża, które uznaje za szczególnie istotne i godne uwagi. Na początku, w I rozdziale uzasadnia, że Karol Wojtyła, również jako Jan Paweł II, jest teologiem, ponieważ przedstawił znakomitą, dogłębną, współczesną reinterpretację doktryny katolickiej. Dulles omawia wkład krakowskiego Kardynała w przygotowanie Soboru, a także Papieski „dorobek naukowy”.

Rozdział II jest poświęcony tematyce poznawalności Boga, poglądom filozoficznym Karola Wojtyły ze szczególnym uwzględnieniem personalizmu, a także papieskiej interpretacji na-

uki o Trójcy Świętej. Następny rozdział ukazuje chrystocentryzm teologii Jana Pawła II oraz jego personalistyczne ujęcie moralności chrześcijańskiej zbudowanej na Osobie Jezusa Chrystusa. Z tymi zagadnieniami związana jest tematyka mariologiczna oraz znaczenie pośrednictwa Maryi.

Kolejne rozdziały przedstawiają różne aspekty eklezjologii. Mówią o istocie i misji Kościoła (Rozdział IV), o kolegalności i strukturze hierarchicznej (Rozdział V) oraz o kapłaństwie i życiu zakonnym (Rozdział VI). Układ rozdziału o Kościele i sposób analizy tematu wynika z metody teologicznej Dullesa. Autor porządkuje tu myśli Jana Pawła II według schematu skonstruowanych przez siebie modeli. Dostrzega szczególne upodobanie Papieża do tego rodzaju wizji Kościoła, który opisuje jako model mistycznej komunii, ale zwraca też uwagę na te wypowiedzi Papieża, które odpowiadają innym typom eklezjalnym – np. sakramentu, wspólnoty uczniów Chrystusa.

Kolegalność, jak naucza Jan Paweł II, winna być zakorzeniona w komunii z Bogiem, gdzie ma swoje źródło. Dulles zauważa akcentowanie przez Ojca Świętego roli biskupa, a zwłaszcza znaczenie jego zaangażowania ewangelizacyjnego. W tym kontekście umieszcza papieskie wezwanie do odnowienia więzi wiary i filozofii. Podkreśla zasługi Ojca Świętego w ukazywaniu właściwych relacji nauki i religii. Dulles dostrzega też u Jana Pawła II, wielokrotnie podkreślanie przez siebie stwierdzenie, że teologia z konieczności jest dziedziną eklezjalną. Do rozdziałów mówiących o Kościele autor zalicza we wstępie omówienie wypowiedzi Ojca Świętego na temat kapłaństwa i życia zakonnego, oparte w znacznej mierze na wielokwartkowych listach do kapłanów, natomiast rozdział poświęcony laikatowi (VIII) umieszcza po rozdziale VII, rozpoczynającym, jak pisze, analizę szerszych zagadnień, a dotyczącym bezpośrednio grzechu, cierpienia i pokuty.

Avery Dulles zwraca uwagę na to, że w przypadku Jana Pawła II teologia cierpienia wyraża z najbardziej osobistego doświadczenia Papieża. Ojciec Święty przyznaje, że cierpienie jest tajemnicą, ale, ponieważ jest filozofem, nie chce się zgodzić na poprzestanie na takim stwierdzeniu, lecz poszukuje jak najgłębszego zrozumienia tajemnicy. Przy omawianiu zagadnień związanych z laikatem Dulles przypomina m.in., że Papież poddaje krytyce nadużycia związane z dopuszczaniem osób świeckich do posług przy ołtarzu.

Rozdział IX zajmuje się kulturą – jednym z bardzo istotnych dla Dullesa i chętnie poruszanych przez niego tematów. Amerykański teolog przypomina, jak doniosłą rolę Jan Paweł II przypisuje kulturze. Przytacza też wypowiedzi Ojca Świętego dotyczące specyfiki problemów kultury w USA. Z tym tematem łączy, analizowane w następnym rozdziale, zagadnienie teologii pracy i ładu społecznego. Wskazuje na związek nauki Jana Pawła II z brzmieniem dokumentów Soboru.

W poświęconym różnym aspektom wolności rozdziale XI Dulles zauważa, że dla Jana Pawła II wolność nie jest celem samym w sobie. Owszem, Ojciec Święty przypomina, że prawda wyzwala, że prowadzi ku wolności, ale jednocześnie to prawda i dobro są wobec niej wartościami nadrzędnymi.

Zagadnienia ekumenizmu i dialogu międzyreligijnego znalazły miejsce w rozdziale XII. Dulles omawia te kwestie powołując się głównie na myśli Jana Pawła II zawarte w encyklice *Ut unum sint*. Za zasługę Papieża w tej dziedzinie uważa usystematyzowanie programu zbliżenia z innymi wyznawcami Chrystusa. Przypomina o ekumenicznej praktyce Jana Pawła II – np. informowania innych wspólnot chrześcijańskich o ważnych wydarzeniach w Kościele katolickim - oraz papieskie wizyty w krajach, gdzie większość stanowią nie-katolicy.

Eschatologiczne wypowiedzi Ojca Świętego Avery Dulles przedstawia w tradycyjnym układzie „rzeczy ostatecznych” w rozdziale XIII. Obok umieszcza też tematykę historiozofii

czy raczej teologii historii Jana Pawła II z uwzględnieniem Jubileuszu 2000, który nazywa „kluczem hermeneutycznym” tego pontyfikatu.

Avery Dulles udowadnia, że Jan Paweł II posiada swoją konkretną, oryginalną wizję teologiczną i to tak bogatą, że nie można jej streścić w jednym zdaniu. Przypomnienie licznych tematów, jakie stanowią przedmiot zainteresowania Ojca Świętego jeszcze od czasów „przedpapieskich” uwydatnia bogactwo Jego myśli. Autor *Blasku wiary* pisze, że Jan Paweł II jest przedstawicielem teologii biblijnej, a Pismo Święte stanowi podstawę Jego wypowiedzi znacznie częściej u innych papieży. Współczesna, dogłębna reinterpretacja doktryny katolickiej prowadzona przez tego Następcę Św. Piotra sprawia, że nie tylko Kościół katolicki, ale i cały świat otrzymuje wielkie błogosławieństwo w Jego osobie.

Izabella SMENTEK

Juliusz St. SYNOWIEC OFMConv., *Gatunki literackie w Starym Testamencie*, Kraków 2003, ss. 490.

Nakładem krakowskiego wydawnictwa Ojców Franciszkanów – Bratni Zew ukazała się ostatnio praca znanego biblisty O. Juliusza Synowca pt: *Gatunki literackie w Starym Testamencie*. Od wielu lat książki O. Synowca są dość powszechnie wykorzystywane w toku studiów teologicznych jako podręczniki, pomocne przy poznawaniu Pisma Świętego Starego Testamentu. Są one cenione zwłaszcza ze względu na połączenie szerokiego zakresu omawianych zagadnień z czytelną, przejrzystą strukturą formalną. Omawiana publikacja pomimo, że niewątpliwie posiada powyższe zalety, stanowi jednak pewne *novum* w twórczości Autora. Otóż jego dotychczasowe książki (może z wyjątkiem pracy *Prawda Pisma Świętego*, Kraków 2001) są komentarzami do poszczególnych ksiąg biblijnych (np. *Wprowadzenie do Księgi Psalmów*, Kraków 1996), bądź części *Tanach* (np. *Prorocy Izraela, ich pisma i nauka*, Kraków 1999). Książka *Gatunki literackie w Starym Testamencie* jest pracą innego rodzaju, gdyż zawiera przekrojowe ujęcie tematu, nie zawężone do jednej księgi, czy grupy ksiąg.

Zagadnienie gatunków literackich w odniesieniu do Biblii jest trudne do przecenienia. Impuls, którym był słynny fragment (punkt 12.) konstytucji Soboru Watykańskiego II *Dei Verbum*, spowodował wielki wzrost zainteresowania formą Pisma Świętego, której rzetelne poznanie może ułatwić, a w niektórych przypadkach wręcz umożliwić, dotarcie do treści Słowa Bożego. Obecnie trudno wyobrazić sobie przeprowadzenie na jakimkolwiek poziomie egzegezy biblijnej bez analizy formalnej gatunku literackiego, w którym dany fragment został przekazany.

Wobec tak istotnej roli zagadnień literackich w Piśmie Świętym zaskakujący jest fakt, że polska bibliografia przedmiotu przedstawia się tak skromnie. Informacje na ten temat znaleźć mogliśmy dotychczas jedynie w postaci artykułów w czasopismach teologicznych, bądź fragmentów większych opracowań zawierających także inne rozważania dotyczące Biblii. Teraz otrzymujemy monografię, która niewątpliwie przez długie lata będzie traktowana w naszym kraju jako podstawowe opracowanie.

Dzieło *Gatunki literackie w Starym Testamencie* składa się z pięciu rozdziałów, oraz Wprowadzenia i Zakończenia. Wprowadzenie nie jest tylko ogólnym wstępem do zawartych w pracy treści. Jest to raczej zwięzłe, ale nie pobieżne, poparte przykładami, wyjaśnienie celu studiów nad gatunkami literackimi w Piśmie Świętym, a w szczególności w Starym Testamencie. Kolejne rozdziały traktują o poszczególnych gatunkach i ich odmianach (podgatunkach): Pieśni, Wypowiedzi, Opowiadania, Prawa i Pisma historiograficzne. Zakończenie zawiera przede wszystkim pięciopunktowe podsumowanie głównych rozdziałów pracy.

Podstawową zaletą dzieła O. Synowca jest jego wnikliwość i konsekwencja w prezentowaniu poszczególnych zagadnień. Temat pracy został przedstawiony w sposób wyczerpujący. Dzieło jest obszerne, zawiera nie tylko charakterystykę poszczególnych gatunków literackich, lecz także liczne przykłady ich występowania w Starym Testamencie.

Kolejną pozytywną cechą omawianego dzieła jest typowa dla Autora systematyczność, wyrażająca się m.in. w klarownej strukturze książki. Zastosowano „dwupiętrową” numerację rozdziałów (np. 3.15), jednak z nieznanых przyczyn Autor nie zdecydował się na dodanie trzeciego poziomu numeracji, co powoduje, że w ramach podrozdziałów znów spotykamy numerację jednocyfrową.

Inną, niewątpliwą zaletą książki O. Synowca jest to, że ukazuje biblijne gatunki literackie w szerszym kontekście kulturowym, sięgając także do dzieł pozabiblijnych, zwłaszcza powstałych wśród ludów będących sąsiadami starożytnego Izraela. Autor nie tylko wspomina o tych utworach, ale także je cytując pozwalając czytelnikowi na dokonanie samodzielnych porównań z tekstami biblijnymi.

Trudno znaleźć minusy prezentowanej publikacji. Być może jednym z nich jest niezbyt precyzyjnie przewidziany odbiorca książki. Sam Autor pisze wprawdzie we Wstępie, że dzieło przeznaczone jest szczególnie dla studentów teologii, jednak nasuwają się wątpliwości, czy wielu studentów będzie chciało wykorzystać tę bardzo szczegółową i dogłębną wiedzę, którą Autor zawarł w swojej pracy. Można jednak przyjąć, że sięgną po tę publikację studenci szczególnie zainteresowani Pismem Świętym, a także inni czytelnicy Biblii, którzy dzięki wiedzy z zakresu biblijnych gatunków literackich w dojrzały sposób spojrzą na Stary Testament. Wydaje się, że książka O. Synowca pozostaje pomimo swej szczegółowości podręcznikiem i przeznaczona jest raczej do korzystania, niż do czytania w sposób ciągły.

Nieco mieszane odczucia może wzbudzać indeks wieńczący pracę. Przyczyną tego jest dokonany przez Autora wybór tzw. indeksu analitycznego. Ten typ skorowidza ma zarówno swoich zwolenników jak i przeciwników. Zaletą jest łatwiejsze poszukiwanie, gdyż zamiast kilku indeksów umieszczony jest tylko jeden. Jednak przeciwnicy takiego rozwiązania utrzymują, że tradycyjne indeksy zawierające określone kategorie (np. imiona, miejsca) pozwalają łatwiej zorientować się w zakresie poruszanych zagadnień. Bardzo przydatny i mniej kontrowersyjny jest natomiast wykaz tekstów biblijnych i apokryficznych wzmiankowanych w pracy. Jedyną wątpliwość, która nasuwa się w odniesieniu do tego spisu, dotyczy zastosowanego sposobu ułożenia ksiąg. Otóż Autor uporządkował je alfabetycznie, nie oddzielając nawet ksiąg biblijnych od apokryfów. Wydaje się, że zainteresowany Biblią czytelnik jest w stanie odnaleźć księgę w miejscu, gdzie umieściła ją chrześcijańska Tradycja, lecz oczywiście nie można zastosowania przez Autora takiego ułatwienia traktować jako mankamentu książki.

Inną drobną trudnością w lekturze dzieła jest przyjęta i konsekwentnie stosowana przez Autora metoda ujmowania tytułów w cudzysłów. Jest to sposób rzadko praktykowany choć oczywiście nie można nazwać go błędnym. Może jednak odwracać uwagę czytelnika od treści, zwłaszcza gdy jest stosowany przy podawaniu takich tytułów jak: *Biblia*, *Stary Testament* czy *Septuaginta*. Można by nieco przekornie postawić pytanie: dlaczego Autor postąpił wbrew tej zasadzie nie dodając cudzysłowu przy słowach *Stary Testament* w tytule książki.

Te drobne mankamenty nie umniejszają oczywiście wielkiej przydatności dzieła O. Synowca. Otrzymaliśmy monografię zagadnienia, która z pewnością będzie cenną pomocą w lekturze Biblii, a w przyszłości stanowić będzie punkt odniesienia dla dalszych badań nad przedstawionymi zagadnieniami.

Ks. Dariusz BARTOSZEWICZ

Waldemar RAKOCY CM, *Paweł Apostoł. Chronologia życia i pism*. Edycja Świętego Pawła Częstochowa 2003, ss. 416. (A 5).

Nakładem Edycji Świętego Pawła ukazała się w roku 2003 piąta monografia ks. Waldemara Rakocygo, pt. *Paweł Apostoł. Chronologia życia i pism*. Ks. Rakocy jest kapłanem Zgromadzenia Księży Misjonarzy św. Wincentego a Paulo (*Congregatio Missionis*), profesorem nadzwyczajnym, kierownikiem Katedry Hermeneutyki Biblijnej w Instytucie Nauk Biblijnych KUL, redaktorem naczelnym zeszytu biblijnego *Roczników Teologicznych KUL*, redaktorem ponad 30 artykułów naukowych, pięciu monografii: „A słowo Boże rozszerzało się i rosło”. Programowa funkcja Dz 12,1-24 w kompozycji księgi, Lublin 1995; *Paweł - apostoł Żydów i pogan*. Łukaszkowy obraz powstania i rozwoju Pawłowych wspólnot. Kraków 1997; *Obraz i funkcja faryzeuszy w dziele Łukaszkowym (Łk-Dz)*. Studium literacko-teologiczne, Lublin 2000; *Faryzeusze. Historia - Ewangelie*, w serii: *Jak rozumieć Pismo Święte*, t. 13, Lublin 2002 (i obecnie omawianej) oraz współautorem kilku prac zbiorowych (zwn. *Wstępu do Nowego Testamentu*, red. R. RUBINKIEWICZ, Poznań - Lublin 1996 i *Dziejów Apostolskich. Listów św. Pawła*, red. J. FRANKOWSKI - S. MĘDALA, Warszawa 1997).

Od dawna ustalenie chronologii życia Apostoła Pawła przysparzało wielu trudności, gdyż autorzy pism NT skoncentrowani na celu teologicznym nie interesowali się, np. w którym roku miało miejsce dane wydarzenie, ile czasu upłynęło między kolejnymi faktami. Z tego też powodu dysponujemy nielicznymi i często niejasnymi przesłankami historycznymi stanowiącymi podstawę dla studium chronologii Pawła. Dane pozwalające zrekonstruować bieg jego życia czerpane są zwykle z Listów Pawła i Dziejów Apostolskich. Z tym wiąże się kolejna kwestia, gdyż wielu uczonych (tradycyjne podejście do problemu) uznaje większość informacji pochodzących z Dziejów Apostolskich, dotyczących osoby Pawła, za wiarygodne historycznie, np.: G. OGG (*The Chronology of the Life of Paul*, London 1968.), S. DOCKX (*Chronologie néotestamentaire et vie de L'Église primitive. Recherches exégétiques*, Leuven 1984). Inni uczeni, jak np. R. JEWETT (*A Chronology of Paul's Life*, Philadelphia 1979) lub R. RIESNER (*Die Frühzeit des Apostoles Paulus. Studien zur Chronologie, Missionsstrategie und Theologie*, WUNT 71, Tübingen 1993), reprezentują tradycyjne podejście do Dz i przejmują Łukaszkowy schemat misji Pawła (tj. trzy podróże misyjne), to uznają pierwszeństwo informacji pochodzących z Listów Apostoła nad materiałem pochodzącym z Dziejów Apostolskich. Jednak stwierdzają, że bez informacji w Dz ustalenie chronologii Pawła staje się wręcz niemożliwe. Podobne podejście do źródeł reprezentuje J. MURPHY-O'CONNOR (*Paul. A Critical Life*, Oxford 1996.). W obecnych czasach coraz częściej pojawiają się też studia podważające wartość historyczną Dz w rekonstrukcji życia Pawła, np.: J. KNOX (*Chapters in a Life of Paul*, New York 1950.), który odcina się całkowicie od schematu misji Pawła opartego o Dzieje Apostolskie (podważa istnienie trzech podróży misyjnych), a opiera się o dane zawarte w Listach Pawłowych. J. KNOX uznaje za wiarygodne tylko niektóre informacje zawarte w Dz, jak spotkanie Apostoła z Gallionem w Koryncie, przebywanie w więzieniu w Cezarei w momencie nastania Festusa po Feliksie oraz podróż do Rzymu.

Współczesna krytyka w rekonstrukcji przebiegu życia i działalności Pawła zakłada pierwszeństwo informacji zawartych w jego Listach, gdyż zawarte w nich informacje pochodzą z pierwszej ręki (trudność stanowi ustalenie autorstwa niektórych z nich, np. 2Tes, Kol czy Listów Pasterskich). Należy tu stwierdzić fakt, że bez informacji pochodzących z Dz niemożliwe jest odtworzenie w pełni wiarygodnej chronologii życia Apostoła Narodów. W dyskusjach uczonych często zakwestionowanie schematu działalności Pawła zawartego w Dziejach Apostolskich prowadzi do zanegowania istnienia, np.: tzw. pierwszej podróży misyjnej; tzw. nieznanych lat, albo przesuwania się prawie o 10 lat wcześniej pierwsze przybycie Pawła do Koryntu.

W swoim studium Ks. W. Rakocy podejmuje tę zawiłą problematykę i stara się ustalić kolejność i następstwa zdarzeń, czas ich trwania, odstęp czasowy między nimi, czyli tzw. chronologię relatywną. Następnie stara się wskazać rok poszczególnych wydarzeń (tzw. chronologia absolutna). Podobnie jak wielu współczesnych egzegetów zajmujących się tą kwestią, rozważanie opowiada się za pierwszeństwem danych pochodzących z Listów Pawła (tam, gdzie informacje w Dz stoją w sprzeczności z autentycznymi Listami). Tam, gdzie Listy nie wypowiadają się w danej kwestii, a informację o wydarzeniach z danych Dziejów Apostolskich są inne, Autor stara się zweryfikować i nie odrzuca a priori. Przedstawia zaś racje za wiarygodnością lub nie w wykorzystywanych informacjach z Dz, względnie kiedy nie jest to możliwe, wskazuje przynajmniej stopień ich prawdopodobnej zgodności lub niezgodności z rzeczywistością historyczną. Rzeczowo i kompetentnie weryfikuje wymiar czasowy i związany z nim wymiar przestrzenny życia Apostoła. W konsekwencji określa możliwie dokładny czasowo bieg kolejnych istotnych etapów jego życia i nanosi go na linię historii powszechnej. W omawianej pracy Autor prezentuje tylko kluczowe momenty z życia Apostoła, weryfikując wartość historyczną dostępnych przekazów, także przekazami zaczerpniętymi z dzieł autorów starożytnych (Strabona, Wenecjussa).

Omawiane opracowanie składa się z dziesięciu rozdziałów. Pierwszy (s. 13-24) z nich pt. Narodziny dotyczy okresu poprzedzającego nawrócenie Szawła, późniejszego Pawła. Ustalenie daty narodzin Pawła jest wysoce problematyczne z powodu nielicznych i mało precyzyjnych przesłanek. Z tego powodu wielu autorów chronologii życia Apostoła zwykle pomija to zagadnienie. Po rzeczowej weryfikacji materiału źródłowego Autor dochodzi do wniosku, że Paweł urodził się między 5 lub 6 r. po Chr. Charakter wprowadzenia ma także rozdział drugi pt. Pochodzenie (s. 25-48). Zawarte zostały w nim trzy zagadnienia: obywatelstwo rzymskie Pawła, wraz ze sposobami uzyskiwania przez Żydów tego obywatelstwa; obywatelstwo greckiego miasta Tarsu, na tle statusu społecznego Żydów w greckich miastach Imperium Rzymskiego i warunków uzyskania tego obywatelstwa; oraz przynależność do stronnictwa faryzeuszy, wraz z okolicznościami przystępowania. Rozdział trzeci (s. 49-63) pt. Nawrócenie. Pierwsze inicjatywy misyjne poświęcony został kwestii pobytu Pawła w Arabii, Damaszku i wizycie w Jerozolimie. Studium tego zagadnienia opiera się przede wszystkim na analizie danych zawartych w Ga 1-2, 2Kor 11 w świetle sposobów obliczania czasu w starożytności. Tak zwane nieznanne lata w życiu Pawła, czyli od wyprawienia go z Jerozolimy do Tarsu, aż do czasu odszukania przez Barnabę i rocznej wspólnej pracy z nim w Antiochii (lata 37/38 do ok. 44/45) są przedmiotem analizy rozdziału czwartego (s. 65-78). Weryfikując dostępne źródła Autor dochodzi do bardzo interesującego wniosku, że już w tym czasie „Apostoł podejmował inicjatywy misyjne w swych rodzinnych stronach (nawet wśród pogan), które nie odnosiły wyraźnego sukcesu, chociaż postrzegał swą działalność jako skierowaną do pogan, nie miał jeszcze sprecyzowanych koncepcji co do sposobu jej przeprowadzenia” (s.78).

Rozdział V został poświęcony tzw. pierwszej podróży misyjnej: Misja na Cyprze i w Azji Mniejszej (s. 79-93). Do tej kwestii działalności Pawła odwołują się Dz 13-14, 2Tm 3,11. Autor krytycznie ocenia stanowiska dotyczące: historyczności *itinerarium*, czasu trwania i odwiedzonych miejsc pierwszej podróży misyjnej. Misja w Galacji, Myzji, Macedonii i Achai, czyli tzw. druga podróż misyjna stanowi treść rozdziału VI (s. 95-146). Podstawę datacji stanowią dwie informacje zawarte w Dziejach Apostolskich. Pierwsza informuje o Gallionie, który zostaje prokonsulem Achai, podczas gdy Paweł znajduje się w Koryncie (18,2); druga donosi, że w momencie przybycia Apostoła do Koryntu spotkał małżeństwo, Akwile i Pryscyllę, którzy zostali wysiedleni z Rzymu na mocy edyktu Klaudiusza. Ustalenie roku prokonsulatu Galliona stało się możliwe dzięki francuskim wykopaliskom prowadzonym w Delfach, podczas których w r. 1905 natrafiono na cztery fragmenty inskrypcji, nawiązujących do Galliona. W czasie trwania tzw. drugiej wyprawy misyjnej Pawła Autor umieszcza Pierwszy List do Tesaloniczan

(powstał jesienią 49 r. w Atenach) i powstanie Drugiego Listu do Tesaloniczan (powstał jesienią 50 r. w Koryncie).

Rozdział VII omawia Tak zwany Sobór Jerozolimski (s. 147-166). Podczas gdy tradycyjne opinie egzegetów umiejscawiały go po pierwszej wyprawie misyjnej w r. 49, Autor weryfikując dotychczasowe opinie, przesuwając czas rozpoczęcia tego Soboru na październik lub listopad 51 r., po opuszczeniu przez Apostoła Koryntu.

Najdłuższy i z praktycznego punktu widzenia najcenniejszy jest rozdział VIII (Misja w Azji, Macedonii i Achai), poświęcony tzw. trzeciej podróży misyjnej Pawła (s. 167-283). Okres działalności Pawła w stolicy rzymskiej prowincji Azji, Efezie, a następnie podróż do Macedonii (Filippi, Tesalonika) i Achai (Korynt) jest najlepiej udokumentowany w życiu Apostoła Narodów. Podstawowym źródłem są tu jego Listy. Autor opierając się na analizie tych pism stara się ustalić bieg wydarzeń z tego okresu, a następnie umieszcza je w czasie. Autor umiejscawia tę najdłuższą podróż misyjną Pawła w latach od wiosny 52 r. do marca 56 r. W czasie tej podróży powstało pięć głównych Listów Pawła. W Efezie powstały: List do Galatów (między latem 52 a wiosną 54 r.); List do Filipian (latem 54 r. w miejscowym więzieniu); Pierwszy List do Koryntian (wrzesień 54 r.); tzw. List we łzach (zaginiony) wiosną 55 r. Na przełomie sierpnia i września także 55 r. w Macedonii został zredagowany Drugi List do Koryntian, zaś List do Rzymian na przełomie lutego i marca 56 r. w Koryncie.

Rozdział IX (Uwięzienie i proces) dotyczy kilkuletniego okresu, podczas którego Apostoł przebywał w więzieniu w Cezarei Nadmorskiej i w Rzymie. W tym czasie toczył się jego proces przed przedstawicielami Rzymu. Warto tutaj nadmienić, że w życiu Pawła ten okres nie jest dobrze udokumentowany, gdyż źródła nie relacjonują wielu faktów. Mimo to dostarczają one wystarczających informacji, by umiejscowić w czasie oba uwięzienia. Bardzo interesujące są również wnioski, do jakich Autor dochodzi analizując różne wypowiedzi komentatorów, np.: że List do Kolosan może być autentycznym pismem Pawła (dopuszcza także wpływ współpracownika), że prawdopodobnie został napisany razem z Listem do Filemona w czasie drugiego roku więzienia rzymskiego (jesienią 60 r.).

Ostatni – dziesiąty rozdział (Ostatnie lata życia) – zawiera próbę rekonstrukcji przebiegu i czasu ostatnich wydarzeń z życia Pawła. Główne źródło stanowią tutaj Listy pasterskie, które większość uczonych uznaje za po-Pawłowe, oraz wczesnochrześcijańskie świadectwa. Autor stara się zweryfikować opinie dotyczące autentyczności Listów pasterskich, zawartych w nich informacji oraz ustosunkowuje się do wartości przekazów wczesnego Kościoła. Zwolnienie Pawła po dwuletnim więzieniu w Rzymie, na wiosnę 61 r., nasuwa pytanie o to, co Apostoł uczynił później. Istnieją trzy możliwości: pozostał w stolicy imperium do kolejnego uwięzienia, udał się do Hiszpanii, a może powrócił do wspólnot na Wschodzie. Zdaniem Autora, autorstwa Listów pasterskich nie da się obronić, ale nie da się kategorycznie zakwestionować misji do Hiszpanii. Nie da się też zupełnie wykluczyć wcześniejszej (przed Hiszpanią), zaraz po zwolnieniu z więzienia rzymskiego, podróży do wspólnot na Wschodzie (Efez, Macedonia, Troada, Milet, Korynt i Epir). Między wiosną a latem 63 r. (64 r. gdyby taka wcześniejsza podróż do wspólnot na Wschodzie doszła do skutku) a latem 64 (65) r. miało miejsce drugie uwięzienie w Rzymie i stracenie Apostoła. Bezpośrednią przyczyną uwięzienia Pawła mogła być interwencja Żydów u żony Nerona, Poppei, lub prześladowanie chrześcijan wzniecone po pożarze Rzymu. Ze względu na naturę źródeł Autor nie podjął się bliższego sprecyzowania daty śmierci Apostoła Pawła.

Za zakończenie przeprowadzonego studium sam Autor (s. 379) uznał Tablicę chronologiczną, ujmującą końcowe rezultaty analiz, zaś w zakończeniu posumował jedynie stronę metodologiczną wyników swoich badań, stwierdzając że niektóre sytuacje z życia Pawła wymagają jeszcze dalszego studium, ale obecnie sytuacja jest o tyle złożona, że wymaga dotarcia do

nowych źródeł, być może należy dotrzeć do nowych świadectw pozabiblijnych i lepiej poznać realia historyczne, które rzuca nowe światło na znane już przekazy.

Podsumowując należy stwierdzić, że czytelnik dostaje do rąk niezwykle wartościowe dzieło, które rzuca nowe światło na bieg życia św. Pawła i na jego piśmiennictwo. Trzeba też w zupełności zgodzić się z opinią Ks. Prof. dr hab. Ryszarda Rubinkiewicza SDB (KUL), Członka Papieskiej Komisji Biblijnej, który uważa że „studium to jest najlepszym w Polsce krytycznym opracowaniem tego zagadnienia”. Pozostaje żywić nadzieję, że każdemu kto interesuje się działalnością Apostoła dostarczy ona rzetelnych informacji na jego temat. Książka ta stanowi cenny wkład w biblistykę polską i z pewnością będzie punktem odniesienia dla każdego, kto pragnie poznać życie tego wielkiego Apostoła Narodów.

Ks. Andrzej BANASZEK